

ДЕРЖАВНО-ЦЕРКОВНІ ВІДНОСИНИ В МОСКОВІЇ ПІСЛЯ УТВОРЕННЯ МОСКОВСЬКОГО ПАТРІАРХАТУ 1589 РОКУ

священик Іван СИДОР

У статті автор досліджує характер відносин першого московського патріарха Іова з московською владою, зокрема його участь в обранні Бориса Годунова на великоцарський престол. Також у дослідженні порівнюються погляди істориків на постать патріарха Іова.

Ключові слова: *Православна Церква, державно-церковні відносини, Смута, патріарх Іов, цар Борис Годунов.*

priest Ivan SYDOR

CHURCH-STATE RELATIONS
IN MOSCOVIA AFTER THE
FORMATION OF THE MOSCOW
PATRIARCHATE IN 1589

In this article the author investigates into the relationship of the first Moscow Patriarch Iov of Moscow with the authorities of Moscow, including his participation in the election of Boris Godunov to the throne. The article also proposes the comparison of the views of historians on the figure of the patriarch Iov.

Key words: *Orthodox Church, church-state relations, Distemper, the patriarch Iov, Tsar Boris Godunov.*

Історично склалося так, що саме Російська Православна Церква протягом століть була духовною опорою держави. Відносини місцевої влади і духовенства були стрижнем державної церковної політики і накладали «важливий відбиток на багато сторін не тільки соціального, суспільного, але й ідейного, культурного та духовного життя» [38, с. 3]. Сьогодні РПЦ є найбільш численною і впливовою релігійною організацією в Росії, її діяльність і позиція істотно впливає не тільки на духовне життя росіян, але й позначається на всіх внутрішньо і зовнішньополітичних акціях політичної влади. Еволюція відносин між російською державою і Церквою триває, саме тому дослідження цієї теми не втрачає своєї актуальності і сьогодні.

В історії Московської держави взаємини між місцевою Церквою і владою виникають лише на початку XIV ст., після того, як 1299 р. Київський митрополит Максим (1283–1305) переніс резиденцію з Києва до Володимира-на-Клязьмі. В кінці 1325 р. місцеперебуванням Київських і всієї Русі митрополитів стає Москва. Перший період державно-церковних зносин в Росії

закінчується реформами останнього московського царя і першого російського імператора Петра I (1682–1725). Фактично цей зв'язок припиняється після смерті останнього представника першого патріаршого періоду патріарха Московського Адріана (1690–1700) і після припинення діяльності освячених Соборів. Юридично – державно-церковні відносини в Росії закінчуються після скасування московського патріаршества і запровадження Святейшого Синоду (1721 р.).

Відносини Церкви і держави завжди відігравали значну роль в політичному житті Росії, набуваючи особливого значення саме в ключові моменти російської історії. Одним з таких періодів став час, який іноземці називали «московською трагедією», а росіяни – «лихоліттям», «великою розрухою», «часом Божого гніву», «Смутою». Бурхливі події перших тринадцяти років XVII ст. привели до зміни правлячої династії на російському престолі, тривалого процесу відновлення економіки країни, соціальних і політичних структур держави – і у всіх цих історичних для російської державності подіях особливу роль відіграла Російська Церква.

Одним з найважливіших видів джерел для досліджуваної теми є акти, опубліковані в різних збірках актових документів і у вигляді окремих публікацій грамот, що мають безпосереднє відношення до історії патріаршества в Росії і церковної політики світських і духовних властей. Чільне місце займають «оповіді іноземців». Більшість іноземних авторів першої третини XVII ст. перебували в самому центрі подій і, таким чином, виступають у своїх творах як безпосередні спостерігачі і очевидці найважливіших подій історії того часу. Крім того, свідчення іноземних купців, звіти різних посольств є безцінним джерелом з питань внутрішньої і зовнішньої політики Московської держави, в тому числі в час служіння патріарха Іова. Літературні пам'ятники Смутного часу також є цікавим джерелом суспільно-політичної думки першої третини XVII ст., і важливі не тільки великою кількістю історичних фактів, часом унікальних, але і їхньою оцінкою. Грамоти і послання патріархів Іова, Гермогена і Філарета є незамінним джерелом для вивчення світогляду перших московських патріархів, їхніх поглядів на царську владу, роль Церкви і відносини світської і духовної влади.

При всьому невичерпному багатстві уже досліджених тем, яким виділяється XVII ст., в історіографії домінують в основному два комплекси: література, пов'язана з так званім Смутним часом, а також дослідження, присвячені реформам патріарха

Никона (1652–1681) і розколу в Російській Православній Церкві. Спеціальна робота, присвячена відносинам Російської Церкви і держави в першій третині XVII ст., з'явилася 1996 р. Це дослідження здійснив В. В. Маландін [19]. Крім цього, варто згадати про дослідження цієї тематики С. В. Лобачева «Патриарх Никон и взаимоотношения государства и церкви в сер. XVII века» [16]. Корисною для дослідження державно-церковних відносин в Росії є праця українського історика, доктора державного права О. Я. Шпакова «Государство и церковь в их взаимных отношениях в Московском государстве» [43]. Ряд систематичних робіт з історії Російської Церкви з'являються на світ лише з 1805 р., коли митрополит Платон видав «Краткую российскую церковную историю» в двох томах [25], [26]. Такий самий характер носить і надрукована у 1838 р. «История Российской церкви» А. М. Муравйова [20], «История Русской Церкви» митрополита Макарія (Булгакова) [18], «Історія» Є. Є. Голубинського [7], праці Р. Г. Скриннікова [30], [31], [32], [33], [34], [35], [36], А. П. Богданова [4], Е. В. Барсова [3] тощо.

Загальноприйнятим та основним аспектом у вивченні відносин Церкви і держави у будь-якій країні є вивчення конкретних історичних реалій, характеристика особистостей і оцінка діяльності вищих ієрархів Церкви. Досліджуючи життя і діяльність перших московських патріархів, дуже важливим є зауважити, що історик змушений вибирати між правдою і легендою, між достовірними фактами і вигаданими історіями. Епоха Смути, як і вся давня історія Росії, переписувалась декілька разів, вона всяяна різними переказами, байками, здогадками, неоднозначними оцінками і позбавлена достовірних джерел, які просто розчинилися в пільмі тих часів. Через це образи перших московських патріархів досліднику доводиться «витягувати» з-під завалу чуток і неінформативних повідомлень. Частково вирішити цю проблему можна, але лише тоді, коли історик буде об'єктивним і пильним, зможе переоцінити наявні відомості, зможе побачити крізь затверділу кору усталених фактів правдиву історію тієї епохи. Таким чином викристалізовується мета досліджуваної теми – побачити під золотим німбом московських патріархів їхній людський характер, а за історією політичною прогледіти історію духовну.

Народився перший московський патріарх близько 1525 р. в містечку Стариця Тверської губернії в сім'ї посадських людей¹. За відомостями архіву Старицького духовного правління,

¹ Посадські люди – торгово-промислове міське населення в Московії. Платили податки, торгові мита, натуральні повинності.

матір'ю або сестрою майбутнього патріарха була посадська жінка, яка в чернецтві мала ім'я Пелагея (згодом канонізована Російською Православною Церквою). Російські джерела говорять, що батьки майбутнього патріарха були благочестивими, зокрема знаходимо згадку і про найближчих родичів першого патріарха: «Род Святейшого Патриарха Иова: инок Серапион (батько. – Авт.), инок Кирилл, Матфей, инокиня Пелагея (мати. – Авт.), князь Иосиф, священноархимандрит Авраамий, инок Феодосий, Феодор, Елиазар, Дионисий, Иона, Феодосий, Никифор» [12, с. 69–168], [42, с. 65]. Майбутній патріарх в миру носив ім'я Іван, навчався в школі при Старицькому Успенському монастирі. Батьки хотіли одружити сина, знайшли йому навіть наречену і визначили день вінчання. Та молодий Іван незадоволю до вінчання пішов до свого духівника. У 1556 р. під впливом архимандрита Германа прийняв чернечий постриг з ім'ям Іов [24, с. 2013], [28, с. 1105], на честь Іова Багатотраждального: «От архимандрита Германа (його духівника, настоятеля Старицького Успенського монастиря. – Авт.) был воспитан в грамоте и всему благочинию изучен, и страху Божию добре обучен». В тій же обителі «Иоанн изволи мира сего суетного отлучитися и восприяти святыи ангельский образ... наречен бысть во иноцех Иов» [5], [10]. У того ж архимандрита Германа Іов «в послушании и покорении бысть» [10].

В обителі Іов був духовно «воспитан и грамоте, всему благочинию и страху Божию добре обучен» [23]. Звичайне чернече життя майбутнього московського патріарха у Старицькій обителі тривало п'ятнадцять років, потім Іов був обраний братією ігуменом монастиря (з 1566 по 1569 рр.) [2, с. 24]. У сані архимандрита Іов згадується у 1569 р. [24, с. 213]. Піднесення його у сані було невинуватим, адже Іова добре знав і поважав цар Іван Грозний, який інколи заїжджав у свою Старицьку вотчину і любив розмовляти з молодим архимандритом. У 1571 р. його перевели до Москви до Симонового монастиря. 1575 р. став архимандритом царського Новоспаського монастиря в Москві [24, с. 214]. Із 16 квітня 1581 р. – єпископ Коломенський [28, с. 1105]. У Коломні був до 1586 р., потім призначається архієпископом Ростовським [28, с. 1105]. Після возведення архієпископа Іова до сану митрополита Московського (11 грудня 1587 р.), а потім і у сан патріарха (23 січня 1589 р.) святитель Іов дев'ятнадцять років керував Московською Церквою, брав діяльну участь в цивільних справах, а в Смутні часи навіть приймав доленосні для Церкви і держави рішення, бажаючи скинути з московського

царського престолу самозванця Лжедмитрія I. Варто зазначити, що після того, як Вселенський патріарх Єремія 23 січня 1589 р. одноосібно, без згоди інших патріархів Помісних Церков висвятив московитам їхнього першого патріарха, життя Церкви і держави змінилось. Московський патріарший престол проіснував трохи більше століття (1589–1700).

Звертає увагу дослідника той факт, що, говорячи про утворення Московського Патріархату 1589 р., переважно усі російські дослідники, особливо церковні історики, приписують цій події божественний характер, часто вказуючи на богоугодність і промисливість висвячення московського митрополита Іова у сан патріарха. Так само як і завоювання московськими царями чужих земель бачилось і досі сприймається росіянами цілком закономірним, з погляду «Божественного промислу», актом [17, с. 220]. Такі висновки російські дослідники церковної історії можуть робити «завдяки» тому, що достовірні російські джерела про утворення патріаршества в Москві не збереглися. Наприклад, головними російськими джерелами, що містять інформацію, яка прямо стосується порядку обрання, наречення та возведення митрополита Іова в сан Московського патріарха, є рукописний збірник XVII ст. «Об учреждении патриаршества в России» [22] і більш розлогий документ «О пришествии на Москву из Царяграда Святейшаго Иеремея, патриарха вселенскаго» – рукописний збірник другої половини XVII ст. [21]. Але і перше джерело, і друге є пізньою копією свідчень очевидців тих подій 1589 р. Очевидно, що ці копії були доповнені і переписані пізнішими «творцями» сучасної історії Росії, і відтворити деталі першої в Московській державі патріаршої інтронізації у правдивому її вигляді є неможливим. У Московській державі середини XV – кінця XVI ст. ні духовенство (особливо біле), ні церковний народ не брали участі у справі обрання предстоятеля Московської Церкви, митрополита. Це право повністю належало «помазаннику Божому», «великому князю», а пізніше царю [8, с. 106]. Вся справа обрання митрополитів з часу поставлення митрополита Іони (1448), коли держава поступово підпорядковувала собі Церкву, а потім і до обрання патріарха Іова (1589) – була повністю зосереджена в руках царя і декількох наближених до нього осіб [6, с. 159–161]. Саме тому процедура церковного соборного рішення була формальною, бо вирішувалася царською волею.

З утворенням Московського Патріархату, на відміну від юридичних питань у відносинах Церкви і держави, значно змі-

нилися їхні політичні взаємини. Поступово, у міру зміцнення ролі держави, підвищення значення Православ'я, ідея державної та церковної незалежності у правлячих колах трансформувалася в ідею особливої міжнародної православно-політичної місії Московії. В результаті цього була сформульована концепція «Москва – третій Рим», що стала ідеологічною основою соціально-політичної згоди в суспільстві і визначала межі державних і релігійних інтересів. Теорія неминуче розгорталася в політичну програму. Відомий історик Лур'є писав: «У світлі цього центрального принципу, приєднання в державу нових земель означало розширення меж православного світу і збільшення чисельності православного народу. Парадигми релігійні та державні зливалися: державна міць імперії пов'язувалася з могутністю Православ'я, а остання, в цьому випадку, виражалася завдяки державній могутності. Відбувалася сакралізація держави. Москва переставала бути етнічною характеристикою і ставала державною: все, що служить процвітанню православної держави, є “московським”» [17, с. 220–230]. 2014 р. Росією незаконно був анексований Крим, досі триває війна українських воїнів з російськими найманцями на Донбасі, зазіхання Кремля на все українське – все це наслідки ідеї «Русского мира», який всіляко пропагується, фінансується і підтримується російською владою і Церквою. І якщо завоювання чужих земель сприймається росіянами «закономірним, промислительним актом», то період Смути, коли Московська держава і Церква були вплетені у темні сторінки російської історії, жодним російським дослідником не характеризується як воля Божа. Простежуючи події 400-літньої давнини, стає очевидним, що воля Божа була такою, щоб після отримання патріаршого статусу Московське царство було втягнуте у Смутні часи, щоб на плечі патріарха лягла відповідальність не лише за Церкву, але й державу в цілому.

З часів Івана IV Грозного (1533–1584) влада в Московській державі в особі царя носила священний характер і обмежувалася вона тільки християнськими заповідями, церковним уставом і традиціями. У цей період православний патріарх відіграв другу після царя роль у житті Московського царства і Церкви. Православна Церква на московських землях хоч не зазіхала на світське управління, але виступала моральним авторитетом на протипагу російському самодержавству.

За царювання Феодора Івановича (1584–1598) і Бориса Годунова (1598–1605), порівняно з останніми двадцятьма роками

правління Івана Грозного, роль Церкви в політичному житті країни зростає: тепер ієрархи брали безпосередню участь в роботі Боярської думи. Тому в умовах паралічу державної влади і тимчасової відсутності царя народний рух в Московії очолив патріарх. Особлива діяльна участь патріарха у державних справах відбувається після смерті Феодора Івановича. В цей час, до обрання Бориса Годунова, патріарх Іов став фактичним главою уряду: він здійснював управління державою в період міжцарів'я і організував легітимне обрання нового правителя. За царювання Годунова патріарх Іов продовжував усіляко підтримувати його політику, допомагав виконувати царські укази, навіть безпосередньо втручаючись у вирішення конфліктних ситуацій.

Патріарх Іов не міг не вітати ту внутрішню політику, яку проводив Борис Годунов, і особливо його політику щодо тісних відносин між державою і Церквою. Саме тому патріарх Іов підтримав кандидатуру Бориса Годунова на московський великоцарський престол. Але період спокою і благоденства за царювання Бориса Годунова тривав недовго. Три голодних роки з 1601 по 1603 рр. остаточно підірвали мир і спокій в країні і зруйнували всі плоди політики уряду Годунова. В Московії вибухнула економічна і соціальна криза, яка загрожувала перерости в кризу політичну. Патріарх Іов став тією силою, яка підтримувала Бориса Годунова в боротьбі з самозванцем, який оголосив себе законним претендентом на московський трон.

Однак смерть Бориса Годунова в 1605 р. і перемога Лжедмитрія I зіграли вирішальну роль у подальшому житті патріарха Іова, який відмовився визнати самозванця сином Івана Грозного і вимагав від московитів вірності Феодору Борисовичу. Самого ж Лжедмитрія і його прихильників патріарх Іов піддав анафемі. Іов у своїх грамотах називав Лжедмитрія «расстрига, ведомый вор, в мире звали его Юшкой Богданов сын Отрепьев, жил у Романовых во дворе и заворовался. ...да и у меня, Иова Патриарха, во дворе для книжного письма побыл во дьяконах же. А после того сбежал с Москвы в Литву» [1, с. 44–50], [37].

Така тверда позиція патріарха Іова не застала довго чекати на радикальні дії Лжедмитрія і його послідовників. Ще вчора були живі дружина і діти царя Бориса Годунова. Сьогодні ж тіла цариці та її сина були винесені на середину храму для всезагального прощання. Патріарх Іов молився за спокій душ своїх убитих духовних чад, і в цей момент до храму увійшли вбивці Годунових. Мета приходу була одна: скинути патріарха Іова з першосвятительського престолу. В літописі читаємо, що

патріарх Іов був у вівтарі, коли в Успенський собор, розганяючи молільників, ввійшли бояри Василій Голіцин і Василій Мясальський, перервали богослужіння і зірвали з Іова патріарше облачення. Їх супроводжували стрільці, натовп посадських людей² і просто допитливі простолюдини. Іов добре знав, навіщо вони прийшли – перед цим Голіцин передав йому послання від самозванця: «Царского корня искоренителю, первейшему на всей Руси (Московїи. – Авт.) изменнику» [27, с. 64].

Патріарх так описав ці події: «Множество народа с оружием и трикодием вошли в церковь во время святого и божественного пения и не дав совершить Божественную Литургию вошли в святой алтарь и меня, патриарха Иова, из алтаря взяли и в церкви и по площади таская позорили многими позорами. Униженного, изверженного патриарха в простой ризе монаха на телеге отправили на строгий надзор в родную Старицу, в Свято-Успенский монастырь» [27, с. 64]. Отже, патріарх був скинутий з кафедри і засланий в монастир, звідки починав своє служіння, – в рідну йому Старицьку обитель. Скинення першого Московського патріарха з престолу було передбачуваним вже після вбивства спадкоємця московського царського престолу сина Бориса Годунова – Феодора.

Після усунення патріарха Іова церковний Собор обрав новим Московським патріархом грека Ігнатія (1605–1606), який повністю підтримував наміри Лжедмитрія I.

У Стариці Іов прожив ще два роки. Перед смертю, завдяки московському царю Василю Шуйському (1606–1610), відвідав Москву, але через слабке здоров'я, будучи ще й сліпим, відмовився від повернення на патріарший престол. Іов повернувся в Старицю, де й упокоївся 19 червня 1607 р. і був похований у Старицькому Успенському монастирі [2, с. 82].

Підводячи підсумок, бачимо, що оцінка діяльності першого московського патріарха Іова багато в чому залежить від позиції дослідника. Багато істориків бачать у ньому людину Бориса Годунова – той найбільше допомагав патріарху Іову зійти на патріарший престол, і через це патріарх у всьому з ним погоджувався. Для церковних авторів Іов святий, смиренний, боголюбивий молитвеник, який жив за євангельськими заповідями і у всьому покладався на волю Богу. Та яким би здібним і духовно багатим не був перший московський ієрарх, спочивши в червні 1607 р., Ро-

² Посадські люди – назва особливого суспільного стану, торгово-ремісничого населення міст і частини поселень міського типу (посадів, слобід) у Московському царстві XV–XVIII ст.

сійською Церквою був прославлений аж через 382 роки – 9 жовтня 1989 р. Архієрейський Синод Російської Православної Церкви причислив його до лику святих. Цей факт породжує ряд запитань: чому майже чотири століття Російська Православна Церква не порушувала питання щодо канонізації московського першо-святителя Іова? Адаже впродовж століть на Соборах Московської Церкви прославляли сотні святих: упродовж 1550–1721 рр. у Москві було канонізовано 23 святих. Що стосується канонізацій місцевошанованих святих, то Є. Є. Голубинський говорить ще про 123 святих, щодо яких він зумів виявити ознаки місцевого шанування. Однак у Голубинського далеко не весь список російських святих. Із 1721 р. до початку ХІХ ст. було канонізовано всього 5 святих, а 8 деканонізовано. Упродовж ХІХ ст. загальне число канонізованих у Росії святих різко зросло до 927 прославлених. У ХХ ст. загальне число канонізованих святих сягнуло 1460. За це століття було канонізовано 129 святих, у тому числі 113 святих були місцевошановані і 16 шановані на загальноцерковному рівні.

Очевидно, канонізація патріарха Іова була запланованою акцією, яка повинна була підкреслити значення і урочистість заходів, які проходили 1989 р. в Москві з нагоди 400-річчя з часу утворення Московського Патріархату. Виглядає так, що канонізація була не стільки бажанням прославити патріарха Іова, скільки стала звичайною запланованою подією, пов'язаною з черговим ювілеєм. Російська Православна Старообрядницька Церква прославила першого російського патріарха ще пізніше – у 2012 році [29].

Однак у часи Смути православний патріарх був найвпливовішою особою в країні, і саме він був в основі керування Московської держави в цей період. У цьому усі дослідники одностайні. Події в Московському царстві ХVІ–ХVІІ ст. істотно торкнулися діяльності і життя Церкви, спричинили за собою корінні зміни в державному, політичному і церковному ладі Росії, вплинувши на характер їхніх взаємин.

1. Авдеев А. Г. Защитник веры и отечества // Журн. Моск. патриархии и церк. вест. – М.: ЗАО «АЛМАЗ ПРЕСС». – Апрель, 2012. – С. 44–50.
2. Арсеній (игумен). Историческое описание Старицкого Успенского монастыря. – Тверь: Типография Губернского Правления, 1895. – 88 с.
3. Барсов Е. В. Древнерусские памятники священного венчания царей на царство. – М., 1883. – 160 с.
4. Богданов А. П. Русские патриархи (1589–1700): в 2 т. – М.: ТЕРРА, 1999. – Т. 1. – 495 с.
5. Боцяновский Б. Ф. Иов, патриарх всероссийский // Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона: в 86 т. – СПб., 1904. – Т. 41 А (82). – 956 с.
6. Владимирский-Буданов М. Ф. Обзор истории русского права. – М.: Издательский дом «Территория будущего», 2005. – 800 с.

7. Голубинский Е. Е. История Русской Церкви. Период второй, Московский. – М.: Издание ОИДР. Университетская типография, 1900. – Т. 2: От нашествия Монголов до митрополита Макария включительно. Первая половина тома. – 931 с.
8. Джирраудо Дж. Роль православного царя в учреждении Московского патриархата // 400-летие учреждения патриаршества в России: Докл. Междунар. конф., посвящ. 400-летию учреждения Патриаршества в России. – М., 5–6 февр. 1990. – С. 105–114.
9. Знаменский. Иов Патриарх Московский. Православный собеседник. М., 1866. – Вып. III.
10. История о первом Патриархе Иове Московском // Русская историческая библиотека, издаваемая Археографической комиссией. – СПб., 1891. – Т. 13. – стлб. 923–944.
11. Карташов А. В. Очерки по истории Русской церкви. – Париж: YMCA-Press, 1959. – Т. 1. – 681 с.
12. Крылов И. П. Старица и её достопримечательности. – Старица: тип. И. П. Крылова, 1914. – 168 с.
13. Лев Лебедев, прот. Десять московских патриархов. – М.: Вече, 1995.
14. Лев Лебедев. Десять Московских патриархов [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.rus-sky.com/gosudarstvo/patr/patr.htm>
15. Лев Лебедев, прот. Москва патриаршая. – М.: Вече, 1995. – 384 с.
16. Лобачев С. В. Патриарх Никон и взаимоотношения государства и церкви в сер. XVII в. – СПб.: Искусство, 2003. – 412 с.
17. Лурье С. В. Историческая этнология. Учебное пособие для вузов. – М.: Аспект Пресс, 1997. – 448 с.
18. Макарий (Булгаков), митрополит Московский и Коломенский. История Русской Церкви: в 7 т. – М.: Издательство Спасо-Преображенского Валаамского монастыря, 1994–1996. – 3047 с.
19. Маландин В. В. Церковь и государство в патриаршество Филарета / Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук. – М., 1996. – 235 с.
20. Муравьев А. Н. История российской церкви. – СПб.: Типография III Отделения Собственной Е. И. В. Канцелярии, 1838. – 370 с.
21. О пришествии на Москву из Царяграда Святейшого Иерея, патриарха вселенского // ГУМ. – Московская Синодальная библиотека. Рукописный сборник втор. полов. XVII в. – № 703. – С. 32–149.
22. Об учреждении патриаршества в России // РНБ. – Библиотека Соловецкого монастыря. Рукописный сборник XVII в. – № 852. – С. 60–109.
23. Патриарх Иов. Биография [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.pravenc.ru/text/578144.html>
24. Писарев Н. Иов, патриарх Всероссийский // Православная богословская энциклопедия. – СПб., 1906. – Т. VII. – С. 213–224.
25. Платон (Левшин), митрополит. Краткая российская церковная история: в 2 т. – М.: Синодальная типография, 1805. – Т. 1. – 376 с.
26. Платон (Левшин), митрополит. Краткая церковная российская история: в 2 т. – М.: Синодальная типография, 1805. – Т. 2. – 352, [2] с.
27. Полное собрание русских летописей. – СПб.: Типография М. А. Александрова, 1910. – Т. 14. Повесть о честном житии царя Феодора Иоанновича. – Ч. 1. – 154 с.
28. Полный православный богословский энциклопедический словарь. – СПб.: Изд-во П. П. Сойкина, 1912. – Т. 1. – 1120 с.
29. Постановления Освященного Собора РПЦ, состоявшегося в Москве 16–18 октября 2012 года [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://staroobrad.ru/modules.php?name=News2&file=article&sid=898>
30. Скрынников Р. Г. Крест и корона: Церковь и государство на Руси IX–XVII вв. – СПб., 2000. – 463 с.

31. Скрынников Р. Г. Политическая борьба в начале правления Бориса Годунова // История СССР. – М., 1975. – № 2. – С. 31–46.
32. Скрынников Р. Г. Россия после опричнины. – Л.: Издательство ЛГУ, 1975. – 223 с.
33. Скрынников Р. Г. Святители и власти. – Л., 1990. – 352 с.
34. Скрынников Р. Г. Царство террора. – СПб., 1992. – 576 с.
35. Скрынников Р. Г. История российская (IX–XVII вв.). – М., 1997. – 496 с.
36. Скрынников Р. Г. Россия в начале XVII в. Смута. – М., 1988. – 283 с.
37. Соловьев С. М. Первые русские цари: Иван Грозный. Борис Годунов. Сборник / Серия: Библиотека проекта Б. Акунина. – М.: АСТ, 2016. – 384 с.
38. Флоря Б. Н. Отношения государства и церкви у восточных и западных славян: (Эпоха средневековья). – М.: ИСБ, 1992. – 158 с.
39. Черепнин Л. В. Акты московских монастырей и соборов 1509–1609 гг. – М., 1984. – 394 с.
40. Черепнин Л. В. Земские соборы русского государства в XVI–XVII вв. – М., 1978. – 239 с.
41. Черепнин Л. В. Смута и историография XVII века // Исторические записки. – М., 1945. – № 14. – С. 78–89.
42. Шитков А. В. Город Старица и местнотимая подвижница Пелагия. – Тверь: Тверское областное книжно-журнальное изд-во, 2005. – 160 с.
43. Шпаков А. Я. Государство и церковь в их взаимных отношениях в Московском государстве. Царствование Феодора Ивановича. Учреждение патриаршества в России. – Одесса: Типография «Техник», 1912. – 399 с.